

Pál Eszter

Fejlődéstudomány és evolúcionizmus

Az evolúció fogalma kevésbé régi, mint a fejlődés vagy a haladás koncepciói. S noha a 19. századi társadalomtudományi gondolkodásban ezek kétségtelenül összefonódtak, távolról sem annyira elválaszthatatlanok, mint amennyire az számos tudományos és köznapi elképzelés alapján tűnhet. Ha megpróbáljuk némileg kibogozni az összegabalyodott szálakat, talán világosabban láthatóvá válik, hogy kezdhünk-e még valamit e némiképp elkoptatott fogalmainkkal.

Bodor Péter *A fejlődéstudomány és a fejlődés teleologikus fogalma* című gondolatébresztő írása is valami hasonlót kísérel meg. Míg azonban ő mindezt a pszichológia területén igyekszik elvégezni, én magam az alábbi írásban a szociológiai elméletek tanulságai alapján közlitem meg a problémát.

*

A „változás”, „fejlődés”, „haladás” és „evolúció” fogalmak közül nyilvánvalóan a változás a leginkább értéksemleges. Az a gondolat, hogy az emberi élet során és a társadalmak működése közben kisebb-nagyobb változások következnek be, önmagában még nem implikál semmi olyasmit, amivel bármelyik elméletalkotó ne érthetne egyet. A probléma akkor merül föl, amikor a változás mibenlétét igyekszünk konceptualizálni. A megváltozott állapotot tekinthetjük a korábnál jobbnak vagy rosszabbnak – ehhez természetesen kritériumokat is meg kell adni –, s ebben az esetben már fejlődésről, illetve visszafejlődésről beszélhetünk. Igazán komoly elméleti kérdésekkel azonban akkor fogunk szembesülni, ha az adott változást változások sorozatának egy elemeként értelmezzük. Ekkor kényszerülünk valamifajta állásfoglalásra azokról a kérdésekről, amelyekre a haladás- és az evolúciós elméletek is választ kínálnak.

Tanulmányában Bodor Péter elfogadja a társadalomtudományi evolúcionizmusnak azt a gyakran megfogalmazott értelmezését, amelyből az irányzat történetét áttekintő írásukban Sárkány Mihály és Somlai Péter is kiindulnak (Sárkány és Somlai 2004). Ebben az in-

terpretációban az evolúció fogalma elválaszthatatlan a haladásétól, és szöges ellentétben áll a kontingenciáival. Bár a 19. századi társadalomtudományi evolúciós elméletek alátámasztják ezt az olvasatot, véleményem szerint az evolúció tágabb gondolkörének szemügyre vétele azt mutatja, hogy az evolúció és a haladás fogalmi nem tartoznak szervesen együvé, sőt az evolúció koncepciója önmagában nem zárja ki a kontingencia mozzanatát sem.

Kétségtelen, hogy a társadalomtudományokban megfogalmazott klasszikus 19. századi evolúciós elméletekbe a haladás fogalma a koncepció szerves elemeként épült be (Pál 1999). Unilineáris és teleologikus koncepciók voltak ezek, s az általuk elmesélt történetekben a társadalmak életében bekövetkezett változások sora egy egyre jobb és jobb állapotok felé vezető utat jelölt ki. Ilyen értelemben a Spencer-féle és az övéhez hasonló elméletek összefüggésbe hozhatók a felvilágosodás progresszivistá társadalomfilozófiájával – bár én inkább csupán távoli rokonságot vélek felfedezni a két csoport között.

Mivel az evolúciós elméletek eredeti formájukban a természet változásait konceptualizálták, születésükben fontos szerepe volt Lamarck elképzeléseinek. Ő volt ugyanis az, aki a természet jelen állapotát egy változási folyamat állomásaként értelmezte, szemben az ókortól a 18. század végéig általánosan elfogadott nézetrel, amelyben fel sem merül a természet megváltozásának lehetősége. Egyúttal ő volt az is, aki a felvilágosodás és a klasszikus társadalomtudományi evolúciós gondolkodás rokonságát megteremtette. Elképzelése szerint az élőlények az – ókorban megfogalmazott, de később lamarckizmus néven ismert – ún. szerzett tulajdonságok öröklődésének köszönhetően nemcsak változnak, hanem egyre tökéletesebb formákat alakítanak ki. Az általa leírt evolúció egy unilineáris tökéletesedési folyamat volt – ilyen értelemben tehát hasonló tendenciát mutatott, mint a például Condorcet által leírt társadalomfejlődés (Condorcet 1986 [1793–1794]).

E tekintetben ugyanilyenek voltak a klasszikus evolúciós elméletek – legalábbis a társadalomtudományokban. Ez nem véletlen, hiszen nemcsak Spencer, de a korszakban szinte kivétel nélkül mindenki elfogadta a szerzett tulajdonságok öröklődésének koncepcióját, amely kiválóan beleillett abba a 19. században valóban mélyen gyökerező meggyőződésbe, hogy a fajok és a társadalmak egyaránt a tökéletesedés lineáris ösvényén haladnak. Angliában ezt az elképzelést az ún. természettudományi ismertetés is táplálta, amely a 19. század második feléig uralta a tudományos gondolkodást, s amely konceptuális keretét adta még az olyan korai evolúciós elméleteknek is, mint amilyen Lyell vagy Chambers elképzelése volt. Eszerint a természet mindenütt az isteni bölcsesség megnyilvánulásait mutatja, s ha változik is, azt minden bizonnyal a tökéletesedés jegyében teszi. S bár a brit tudományos mozgalom élharcosai, a század utolsó évtizedeinek evolucionistái teljes mértékben elfordultak a természettudományi megközelítéstől is – sőt, mint közismert, radikálisan szembehelyezkedtek a vallási dogmák, intézmények és szereplők bármilyen befolyásával a tudományos mezőben –, többségük mégis ugyancsak haladáselvű koncepciókat fogalmazott meg (Pál 2011).

Volt azonban legalább egy, ámde annál fontosabb kivétel: maga Darwin. Véleményem szerint Darwin nemcsak a természettudományi hagyománnyal szakított, de a haladáselvű koncepciókhoz képest is radikálisan újszerű elméletet fogalmazott meg. S mivel nem csupán az isteni gondviselés megnyugtató gondolatának megfogalmazásától tartózkodott, de még magát az egyéb mechanizmusok alapján is bemutattható, és a 19. század második felének dinamikus fejlődő ipari társadalmaiban igen elterjedt progresszió gondolatát sem építette be elméletébe, sőt az általa leírt folyamat valójában a természet változásainak kontingens elemein nyugszik, ezért – bár a nemzet nagyjaként temették el, és akként tartották szá-

mon már életében is – jóval nagyobb vihart aratott, mint amekkora szelet az evolúció koncepciójával feltétlenül vetett volna.¹ Hallatlan népszerűsége ellenére voltaképpen meg nem értett zseni volt.

Darwin zsenialitása az alkalmazkodás mechanizmusának újszerű értelmezésében rejlett (Darwin 2000 [1859]). Míg evolucionista elődei és kortársainak többsége az adaptáció jelenségét konkrét, az egyedek szintjén is megnyilvánuló aktív folyamatnak hitte, a darwini elméletben az nem más, mint a véletlen tényezőjén nyugvó jelenség. Számos megfigyelése alapján úgy vélte, hogy egyazon populáció egyedei is különböző tulajdonságokkal születnek, s ezek előnyösek vagy hátrányosak is lehetnek az adott környezetben. Ha pedig a rendelkezésre álló erőforrások szűkösek, az egyedek életben maradását az határozza meg, hogy hordozzák-e az előnyös tulajdonságot. Mivel a túlélő egyedeknek több utódja lesz, s mivel e veleszületett tulajdonságok öröklődnek, a következő generációban már nagyobb számú egyed hordozza majd azokat, míg végül, hosszú távon, a populáció tulajdonsága megváltozik. „Alkalmazkodik” a környezethez. Semmifajta célszerűség nincsen ebben a folyamatban; a tulajdonságok véletlenszerűen jelennek meg, nem pedig a környezeti változásokra – amelyek maguk is előre nem látható módon következnek be – adott közvetlen reakciókként. Darwin nem tudott a kortársai számára kielégítő magyarázatot adni a változatok megjelenésére – e magyarázattal a genetika szolgált jóval később –, de ennek ellenére kitartott a kontingenciát alapelemként beépítő koncepciója mellett.

A Darwin által leírt evolúció nem unilineáris, hanem szerteágazó folyamat, és nem valamifajta végcél elérését, hanem a természet sokszínűségét magyarázza. Az elmélet nem haladáselvű, hiszen nem az egyre magasabb rendű formák szükségszerű egymásutániségét konceptualizálja. Írásában Bodor Péter megkülönbözteti az ontológiai és módszertani teleologizmust, s amellett érvel, hogy a fejlődésemelvények szükségképp operálnak valamilyen télosz feltételezésével – ha nem is a folyamatban inherensen megbúvó téloszéval, de legalábbis a megfigyelő által megfogalmazott céllal, amely felé a folyamat tart. Az én olvasatomban a darwini elmélet még módszertanilag sem tekinthető teleologikusnak, s ilyen értelemben fejlődésemelvénynek sem.

Mint ahogy Darwin volt az, aki – e tekintetben is radikális elméletében – az emberi fajt is a természet részeként értelmezte, ennek kialakulását az általa leírt folyamat téloszaként is felfoghatnánk. Ugyanakkor az elméletben az ember megjelenése csupán egyike a magyarázott jelenségeknek, a folyamat többi eleme pedig egyáltalán nem ehhez a végállapothoz vezető lépcsőfokként fogalmazódik meg. Valójában itt az összes többi faj és a fajon belüli populációk eltérései is mind-mind magyarázandó jelenségek. Darwin kérdése nem az volt, miként hozza létre a természet az addig a teremtés koronájaként elgondolt embert, hanem az, hogy miként produkál a természet ilyen hihetetlen változatosságot. Az elméletből ráadásul sem az nem következik, hogy az evolúció folyamata az ember megjelenésével véget ért, sem pedig az, hogy szükségképpen az emberi faj további változásai jelölnék ki a következő fejezeteket. Az elmélet alapján azt gondolhatjuk, hogy a földi élet újabb és újabb, előre nem látható jelenségeket fog produkálni.

¹ Bár a kontingencia alapvetően idegen volt a nagyszabású 19. századi koncepcióktól, azért mégsem Darwin volt az egyetlen, aki a véletlen fogalmával operált. A valószínűségszámítás fejlődése jelentősen átalakította a „véletlen” fogalmáról alkotott közkeletű felfogást, s ezt erősítette a biztosítótársaságok megjelenése és előretörése is, amelyek a véletlennel szemben kínáltak „védekezést” (vö. Young Choi 2009).

Úgy gondolom, a darwini elmélet sem haladáselvűnek, sem pedig fejlődéselméletnek nem tekinthető – legalábbis akkor, ha a fejlődéselmélet minimuma egy módszertanilag meghatározott télosz. Persze ha téloszok sokaságát is megengedjük egyazon elméleten belül, akkor a darwini elmélet is teleologikusnak tekinthető. Ez azonban a jelzők halmozásán kívül kevés hozzáadékkal kecsegtetne az elméletek értelmezése során.

Nem véletlen, hogy a klasszikus – unilineáris és teleologikus – evolúciós elméleteket ért kritikák az evolúciós elméleteknek éppen ezen elemeit vették célba, s hogy a második világháborút követő neoevolucionista hullámban kidolgozott koncepciók már ebből a szempontból igyekeztek megreformálni az elméletet. A törekvés irányát jól mutatja Sahlins megközelítése (Sahlins 1997), amelyben élesen megkülönböztette egymástól az ún. általános és specifikus evolúciót. Ez utóbbi fogalom egy olyan folyamatot ír le, amely a természetben és a társadalomban megfigyelhető, ténylegesen egymást követő változásokból adódik, sokfelé elágazik, és sokféleséget produkál – a Darwin által leírtakhoz hasonlóan. Az általános evolúció ezzel szemben egy unilineáris folyamat, progresszió, mely a specifikus evolúció során létrejövő formák utólagos, a külső szemlélő megadott szempontjai szerinti sorba rendezéséből adódik. A ténylegesen lezajló folyamat tehát nem unilineáris, nem teleologikus; effajta rendet abban csupán a külső megfigyelő utólagos értelmezése teremthet.

A társadalomtudományokban később, a 20. század végén megfogalmazott evolúciós elméletek (pl. Runciman 1989; Sanderson 1999, 2001) ennél még tovább távolodtak klasszikus elődeiktől, s az eredeti darwini koncepcióhoz visszatérés jegyében kiiktatták a progresszió, a télosz és az unilinearitás bármifajta fogalmát. Runciman az intézményesített szerepek és a hatalomért folytatott verseny fogalmaira építi elméletét. A teória alapja az emberek közötti versengés feltevése, amely a társadalmakban a különböző szerepek betöltői között zajlik. Az evolúció mechanizmusa a kompetitív szelekció, amely gyakorlatokat, vagyis „reciprok cselekvések olyan funkcionálisan meghatározott egységeit” szelektálja ki, amelyeket „a résztvevők azon képessége, hogy a másik viselkedését szerepük alapján befolyásolni tudják, valamint az erre vonatkozó, kölcsönösen felismert szándékaik és feltevéseik határozzák meg” (Runciman 1989: 41). A szelekció alapegységei tehát a gyakorlatok, s ezek variánsai véletlenszerűen, azaz „nem ok nélkül és így megmagyarázhatatlanul, hanem valamely független ok következtében jelennek meg, vagyis csak egy másik szinten magyarázhatók meg” (uo. 42). Runciman nagyon határozottan tartózkodik attól, hogy a biológiai szintet redukcionista vagy determinisztikus megközelítésben beépítse a modellbe, és elméletében az evolúciós koncepció voltaképpen csak metaforák formájában jelenik meg. Sanderson ezzel szemben több szintű kauzális modellt épít, ahol a társadalmak végső alapját az ember mint biológiai organizmus meghatározottsága adja (Sanderson 2001). Elméletében a biológiai alap, a reprodukzív folyamatok, az intézmények, végül pedig a „felépítmény” (hiedelmek, értékek, tudomány stb.) szintje egymásra épülő, és a magasabb dimenziókat sorra kauzálisan meghatározó szintekként szerepelnek. Ebben a koncepcióban az alkalmazkodás az egoista individuumok adaptív viselkedését jelenti, de míg az alkalmazkodás egyéni szinten zajlik, az evolúciós változások a társadalmi struktúrákban következnek be. Bár Sanderson szerint a társadalmi evolúció a biológiaiánál jóval több konvergens változást eredményez, a leírt folyamat ugyanúgy nem unilineáris, teleologikus vagy progresszív, mint a természetben megfigyelhető. Runcimannel ellentétben tehát Sanderson nem idegenkedik attól, hogy a biológiai tényezőknek fontos szerepet tulajdonítson modelljében, sőt az elméletépítés folya-

mán mintha egyre nagyobb hangsúllyal szerepeltetné ezeket. A két koncepció ezért alapvetően eltér egymástól, mégis igen lényegesnek látom közös vonásukat: mindkét szerző hangsúlyozottan szembefordul a haladáselvű elméletekkel.

Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy ha nem a haladás és a télosz fogalmai, akkor mégis mik azok az alapelemek, amelyek az evolúciós elméletekben nélkülözhetetlenek. Mi az evolúció egyáltalán? Úgy vélem, hogy nem a leírt folyamat iránya és jellege, hanem csupán a mechanizmusa adja az evolúciós elméletek *sine qua non*-ját. Az evolúciós elméletek mindegyike ugyanis az adaptáció és a szelekció fogalmaival operál – e mechanizmus alkotja az evolúciós elméletek közös pontját, s abban, hogy ennek eredményeként maga a folyamat milyen jelenségeket produkál, már igen jelentős az eltérés közöttük. Minden evolúciós elmélet abból indul ki, hogy – akár a természetben, akár a társadalomban – megjelenő formák változatosak, s e változatok közül az adott környezetben életképesebbnek vagy hasznosabbnak bizonyulók maradnak fenn és terjednek el. Hogy milyen formák változnak – megfigyelhető tulajdonságok, gének, egyének, csoportok, szokások stb. –, abban már éppen annyira eltérnek egymástól az elméletek, mint abban a kérdésben, hogy az alkalmazkodás tudatos-e, avagy véletlenszerű, s hogy a folyamat határozott tendenciákat mutat-e, vagy sem. Fontosnak tartom azt is, hogy minden evolúciós elméletben ugyanazon mechanizmus magyarázza a korábbi formákhoz való visszatérést (regressziót), mint az újabb formák megjelenését. Az evolúciós elméletek soha nem mondtak le arról az igényükről, hogy a vizsgált területen bekövetkező minden egyes változást konceptualizálni tudjanak.

Összességében tehát úgy vélem, hogy a fejlődés és haladás fogalmai nem tartoznak feltétlenül össze az evolúcióval – léteznek nem evolucionista haladáselméletek, s ez fordítva éppúgy igaz.

*

A fenti megfontolások csupán korlátozottan érvényesek az egyedfejlődésre vonatkozó elméletekre. Ezekhez laikusként csupán néhány – talán kifejezetten naiv – megjegyzést fűzök az alábbiakban. Ahogy Bodor Péter megállapítja, a fejlődés-lélektani koncepciók esetében alapvető problémát jelent a fejlődés konceptualizálásának hiánya, s ez több szempontból is meggyőző állítás. Ezzel kapcsolatban sem árt azonban megvizsgálni a fentiekben tárgyalt fogalmak viszonyát.

A pszichológiában az evolúció fogalmát az evolúciós pszichológia aknázza ki, amely azonban elsősorban nem az egyedfejlődésről szól, hanem valamifajta univerzálisan állandónak tekintett mentális állapotból indul ki. Mivel e megközelítés szerint ezen állapot az emberi faj evolúciója során alakult ki, annak egyéni realizálására kevés figyelem fordul. Persze ezt a potenciált az egyedeknek maguknak is ki kell bontakoztatniuk, de mindez egyfajta biológiai program szerint történik. Ahogyan arra Bodor Péter felhívja a figyelmet, az evolúciós pszichológia talán kevésbé ismert ága az egyedfejlődéssel ugyancsak foglalkozik, és a fejlődés során a környezeti kihívásokra adott válaszok mechanizmusát is beépítve – ténylegesen evolucionista megközelítésben – magyarázza azt.

A fejlődés-lélektan azonban, még az is, amelyik ténylegesen fejlődést ír le, véleményem szerint úgy viszonyul az evolúció fogalmához, mint a társadalomtudományok területén a

haladáselméletek viszonyulnak a társadalmi evolúcióhoz. Csakhogy az egyedfejlődés fogalmához alapvetően nincs szükség az evolúció fogalmára – szükség van azonban mindarra, amit Bodor Péter is hiányol a mai gyermeklélektani elméletekből.

A fejlődéslélektan – az evolúciós elméletekkel szemben – valóban nem lehet meg valami-fajta télosz legalább módszertani meghatározása nélkül. Ha a gyermekkort a felnőttkortól élesen elkülönülő és minőségileg eltérő életszakaszként definiáljuk, akkor könnyen kijelölhető a fejlődés célja: a felnőtt állapot elérése. Azonban már a felnőtt állapot mibenlétének meghatározása is problémát okozhat, ráadásul az újabban elterjedt elképzelések szerint nincsen határozott cezúra e két állapot között: a tanulási/fejlődési folyamatok az ember egész életét végigkísérik – ami pedig azt jelenti, hogy a felnőtttség elérése nem azonos valamifajta fejlődési út végével, a télosz realizálásával.

Ugyanakkor, noha az egyén fejlődése – jó esetben – nem ér véget a felnőttkor küszöbén, a felnőttségnek mégiscsak van egy olyan vonása, amely a gyerekkortól élesen megkülönbözteti: az önálló életre való képesség. Úgy gondolom, ez az egyik olyan pont, ahol a fejlődéslélektan és a társadalomelmélet összekapcsolható, hiszen az önálló élethez szükséges képességek, az önálló élet mibenléte társadalmanként erősen eltérhet. (De persze még egy adott társadalom esetében is nehéz volna pontosan meghatározni az önállóság kritériumait.) Nehezen tudok ezért olyan fejlődés-lélektani elméletet elképzelni, amely univerzálisan érvényes tartalommal tudja megtölteni a fejlődési cél ilyen módon meghatározott fogalmát.

Bodor Péter írása meggyőzően érvel amellett, hogy egy fejlődés-lélektani elméletnek szükségképpen foglalkoznia kell az időben zajló változás céljával, mintázatával és az azt előidéző mechanizmussal. E tényezők közül a mechanizmus kérdése közelítheti a fejlődéselméletet az evolucionista felfogáshoz, amennyiben a szelekcióra mint alapmechanizmusra épít. Elsősorban a környezeti tényezőket hangsúlyozó elméletekre gondolhatunk, ahol a szociális közeg reakciója biztosítja a megfelelőnek tekintett viselkedési megnyilvánulások rögzülését és az ettől eltérők elhagyását. A veleszületett képességek mintegy spontán kibontakozását hangsúlyozó elképzelések csak korlátozottan illeszthetők ebbe az elméleti keretbe, sőt tulajdonképpen az evolúciós gondolkodást megelőző, felvilágosodás korabeli történetfilozófiával állíthatók párhuzamba, hiszen azok is az univerzálisan, mintegy antropológiai állandóként feltételezett tökéletesedésre való képességből indulnak ki. A fejlődés-lélektani elméletek többsége természetesen a környezet és a genetika valamifajta kölcsönhatását, interakcióját látja a fejlődés hátterében, ugyanakkor e kölcsönhatás természetét illetően érzésem szerint bizonytalan talajon mozog.

Bodor Péter diagnózisával teljesen egyetértek: a fejlődéslélektannak szükségképp konceptualizálnia kell a fenti tényezőket, és ennek hiánya negatív következményekkel jár a szocializációs elméletekre, a pedagógiára és a pszichológia klinikai ágára egyaránt. Ehhez hozzátenném még azt is, hogy miközben – úgy tűnik – a gyermeklélektan egyre inkább adós a fejlődéselmélettel, a pedagógiai, terápiás és szülői praxis továbbra is valamifajta implicit fejlődési modellre épít, hiszen e nélkül a többé-kevésbé teljes paralízis állapotába kényszerülne. Ugyanakkor mindez a „követendő” nevelési elvek, pedagógiai és pszichológiai módszerek hihetetlen változatosságán, jórészt egymásnak ellentmondó elemein nyugszik, egy úgyszólván kaotikus állapotot hozva létre, amelyben még olyan, látszólag egyszerű kérdésekben sincs konszenzus, hogy a csecsemőt meghatározott időközönként, avagy „igény szerint” kell-e szoptatni, vagy hogy leszidjuk-e gyermekünket egy-egy „asszertívabb” megnyilvánulás miatt, vagy hagyjuk, hogy kibontakozzon a személyisége. A változatosság persze

gyönyörködtet, és nem kevés pozitívuma van annak, hogy a szülők, pedagógusok és pszichológusok – a fejlődés elsődleges ágensei és szakértői – a lehetőségek végtelen tengerén hajózva a számukra leginkább elfogadhatónak tűnő módszerekkel élnek. Végző soron ma már mindenki maga dönti el, hogy tisztességes állampolgárt, sikeres üzletembert, kreatív embert, minta családapát/anyát stb. kíván-e nevelni a rá bízott gyerekekből. Sem a „végállapot” pontos koordinátái, sem pedig – részben ennek köszönhetően – az oda vezető út felől nincsen egyetértés, miközben a populáris pszichológia hihetetlen népszerűségének köszönhetően aligha vonhatja ki bárki is magát az erre vonatkozó – magukat biztosnak hirdető, ámde egymásnak ellentmondó – információk áradata alól. Több szempontból is hasznos volna tehát, ha a gyermeklélektan ismét a fókuszába emelné a fejlődés kérdését. Nem gondolom azonban, hogy ezen igény a társadalomelméletekkel szemben is megfogalmazható lenne ugyanilyen határozottsággal.

*

Története során a szociológia leginkább két dologgal volt képes a társadalmi relevancia látzatát erősíteni. A társadalmi problémák közvetlen vizsgálata és orvoslásuk lehetséges módzatainak keresése a korai amerikai szociológia számára biztosított széles körű támogatást (Pál 2009). A haladás és a fejlődés konceptualizálása pedig, vagyis az a gondolat, hogy a szociológia képes feltárni a társadalom fejlődésének mozgatóit, és ennek következtében a fejlődés útját is kijelölheti, a 19. századtól kezdve különböző időszakokban és országokban biztosította a diszciplína tekintélyét. Az utóbbi fél évszázad során azonban alapvetően megkérdőjeleződött az az elgondolás, hogy az emberi társadalmak változásai bármilyen értelemben is haladást, illetve fejlődést eredményeznek, sőt nem csupán a ténylegesen lezajló változások iránya vált kérdésessé, de az elméletileg még talán kijelölhető fejlődési út realizálhatósága is kétséges. Miközben továbbra is fontos feladata a szociológiának, hogy a társadalom egy-egy konkrét területén feltárja a problémákat és hozzájáruljon a pozitív irányú változásokhoz, az átfogó társadalomelméleteknek le kell mondaniuk a haladás gondolatáról.

A nem haladáselvű evolúciós elméletekben sem látok azonban komoly lehetőségeket a mai szociológia számára. Az a megközelítés, amelyik a biológiai tényezőket igyekszik kihagyni az elméletből, arra van kárhóztatva, hogy jórészt kiüresedett metaforákra épülő modelljével kevésbé tudja konceptualizálni a társadalomtudományokat manapság érdeklő kérdéseket, s még kevésbé tudja újakat megfogalmazni. A biológiai szintet kauzális összefüggésekbe építő társadalmi evolucionizmus pedig olyan mechanizmusokra utal, amelyeket illetően többé-kevésbé homályban tapogatózik.

Nem gondolom tehát, hogy a szociológia sokak által felhánytorgatott, több évtizedes váltságát az evolucionista vagy haladáselvű koncepciók oldhatják meg. De ettől függetlenül sem látok olyan szempontot, amely alapján kívánatosnak tűnhetne egy bármilyen értelemben vett fejlődésméleti tájékozódás a szociológia számára. A köznapi gondolkodásban ugyanakkor mélyen gyökereznek a fejlődéssel és haladással kapcsolatos elképzelések, sőt elvárások.² Nem véletlen, hogy miközben a tudományos mezőben kevésbé hitelesek, a nyilvános és privát diskurzusban és gondolkodásban manapság is népszerűek, sőt egyfajta autoritást

2 E tény jelentőségére és szociológiai relevanciájára Bodor Péter hívta fel a figyelmet.

is képviselnek azok az elméletek, amelyek valamilyen inherens társadalmi fejlődésről szólnak. Persze nemcsak a fejlődés gondolata vonzó, de az emberi élet feltételeinek változásaiban visszafejlődést látó elgondolások is számos követőre találnak. Ami igazán nehezen emészthető, az ma is ugyanaz, mint a 19. században: az az elképzelés, hogy a társadalmi változások nem kis részben véletlenül (azaz kontrollálhatatlan módon) következnek be, és valójában semmiféle tendenciát nem mutatnak. Ha tehát a szociológiai koncepciókba a progresszió gondolata már nem is építhető be hitelt érdemlően, egyfajta tudásszociológiai megközelítéssel mégiscsak tematizálható lenne. Míg a pszichológiától, úgy tűnik, joggal várhatjuk el, hogy ne kerülje meg a fejlődés konceptualizálását, ugyanez az aspiráció a szociológia esetében csak akkor ígérkezik gyümölcsözőnek, ha a fejlődésre és a haladásra nem mint inherens társadalmi folyamatokra, hanem mint a társadalomról gondolkodás egy lehetséges módjára, a társadalmi változások népszerű narratívájára képes reflektálni.

Hivatkozott irodalom

- Condorcet, Marquis de (1986 [1793–1794]): *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Budapest: Gondolat.
- Darwin, Charles (2000 [1859]): *A fajok eredete*. Budapest: Typotex.
- Young Choi, Tina (2009): Natural History's Hypothetical Moments. Narratives of Contingency in Victorian Culture. *Victorian Studies* 51(2): 275–297.
- Pál Eszter (1999): Herbert Spencer. In *A szociológia kialakulása*. Felkai Gábor (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 149–179.
- Pál Eszter (2009): Vallás, reform és tudomány. Az amerikai szociológia kezdetei. *Szociológiai Szemle* 19(3): 3–25.
- Pál Eszter (2011): Tudomány a viktoriánus Angliában. *Szociológiai Szemle* 21(1): 107–125.
- Runciman, Walter G. (1989): *A Treatise on Social Theory. Vol. II.: Substantive Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, Marshall D. (1997): Specifikus és általános evolúció. In *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Paul Bohannon és Mark Glazer (szerk.). Budapest: Panem, McGraw-Hill, 488–514.
- Sanderson, Stephen K. (1999): *Social Transformations*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield.
- Sanderson, Stephen K. (2001): *The Evolutions of Human Sociality: A Darwinian Conflict Perspective*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Sárkány Mihály és Somlai Péter (2004): A haladástól a kontingenciáig. In *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Somlai Péter (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–53.